

UDK 821.163.4.09:929 Tomović S.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

DOPRINOS SLOBODANA TOMOVIĆA KNJIŽEVNOJ MONTENEGRISTICI

Premda je Slobodan Tomović po vokaciji bio filozof, njegov doprinos književnoj montenegristici, u prvome redu njegošologiji, od velikoga je značaja. Riječ je o autoru koji je Njegošu posvetio brojne radove i knjige, kao enciklopedist, filozof, komentator i tumač te kao dramski pisac. Izvan kruga njegovih njegošoloških radova za književnu montenegristiku posebno je važno njegovo proučavanje fenomena čojstva u kontekstu crnogorske moralne tradicije, za što su mu kao polazišni tekstovi, pored ostalih, poslužili pisci poput Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubše i Marka Miljanova Popovića.

Ključne riječi: *Slobodan Tomović, montenegristika, njegošologija, etika*

Intelektualni angažman Slobodana Tomovića obilježio je crnogorsku humanistiku druge polovine XX vijeka. Iako je Tomović u prvome redu bio filozof, njegov doprinos književnoj montenegristici, osobito njegošologiji, od velikoga je značaja. Riječ je o autoru koji je Njegošu posvetio brojne radove

i knjige, kao enciklopedist, filozof, komentator i tumač te kao dramski pisac. Izvan kruga njegovih njegošoloških radova, za književnu montenegristiku posebno je važno njegovo proučavanje fenomena čojstva u kontekstu crnogorske moralne tradicije, za što su mu kao polazišni tekstovi, pored ostalih, poslužili pisci poput Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića. Upravo o ovome dijelu njegova inače polivalentnoga intelektualnoga angažmana koji se odnosi na doprinos književnoj montenegristici biće više riječi u ovome prilogu.

Slobodan Tomović rođen je u Mateševu 20. V 1929. godine. Osnovnu školu završio je u Mateševu, a gimnaziju je pohađao u Kolašinu, Beranama i Nikšiću. Diplomirao je filozofiju na Filozofskome fakultetu u Beogradu. Doktorirao je 1973. godine na Filozofskome fakultetu u Beogradu odbranivši tezu „Njegoševi opšti ontološki pogledi“. Kao pobornik parlamentarne demokratije bio je na udaru vlasti nakon Drugoga svjetskog rata, više puta je hapšen, a isključivan je i s univerziteta. Radio je kao profesor filozofske grupe predmeta u Peći, Smederevskoj Palanci, Beranama i Podgorici. Za redovnoga profesora Univerziteta Crne Gore izabran je 1979. godina. Od 1977. do 1992. godine bio je stručni urednik (za sve oblasti) *Enciklopedije Jugoslavije* za Crnu Goru. Od 1982. do 1991. godine bio je angažovan kao profesor na postdiplomskim studijama u Dubrovniku. Od 1993. do 2000. godine bio je ministar vjera u Vladi Republike Crne Gore. Učestvovao je na brojnim naučnim skupovima i skupovima u zemlji i inostranstvu. Uz šezdesetak objavljenih knjiga napisao je i objavio oko 800 posebnih studija, tekstova, predgovora i sl. Preminuo je u Podgorici 25. VIII 2016. godine.

U centru Tomovićeve naučnoga interesovanja bila je filozofija, pa se njegov ukupni naučni opus može podijeliti na djela filozofskoga, filozofsko-bogoslovskega, filozofsko-istorijskoga, filozofsko-etičkoga, esejističko-literarnoga i teorijsko-saznajnoga karaktera. Priredio je i uredio brojna izdanja, među kojima su *Djela Nikole I Petrovića*, *Memoari Gavra Vukovića* i Radomira Vešovića, *Enciklopedija Njegoš* i dr. Korpusu djela esejističko-literarnoga karaktera pripadaju knjige *Junak apsurda* (Pobjeda, Titograd, 1980), *Moguća stvarnost* (Pobjeda, Titograd, 1987), *Likovi antihrista u literaturi Dostojevskog* (Stupovi, Andrijevića, 1997) i *Kafka – vizionar svjetskog poretka* (KPZ, Podgorica, 1999). I mimo toga korpusa književnost je bila trajna inspiracija Tomoviću, pa je i u okviru djela filozofske provenijencije redovno posezao za primjerima iz svijeta literature. No tumačenje književnoga djela Petra II Petrovića Njegoša zauzima posebno mjesto u naučnome opusu Slobodana Tomovića.

Tomovićev njegošološki rad bez pandana je u montenegristici. Osim što je pripremio opsežne komentare tri Njegoševa ključna djela,¹ Njegošu je posvetio tri monografije (*Njegoševa luča*², *Vječna zublja Njegoševa*³ i *Njegoševa filozofija prirode*⁴), leksikon *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela*⁵, a bio je i glavni i odgovorni urednik *Enciklopedije Njegoš*⁶. Njegov njegošološki opus pripada korpusu naučnih djela crnogorskih autora koji su sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka izvršili svojevrсни metodološki obrt u tretmanu Njegoševa književnog stvaralaštva i crnogorske književnosti uopšte, odbacivši tradicionalističke koncepcije koje su u Njegošu videle isključivo korifeja kosovske misli, a crnogorsku književnost smatrale tek regionalnim fenomenom. Radovi Radoja i Danila Radojevića, Vojislava P. Nikčevića, Milorada Stojovića, Radoslava Rotkovića, Slobodana Tomovića, Branka Banjevića, Jevta Milovića, Krsta Pižurice, Sretena Perovića, Milorada Nikčevića i dr. utemeljili su modernu montenegristiku zasnovanu na temeljnim naučnim spoznajama o neupitnoj crnogorskoj nacionalnoj i kulturnoj samobitnosti i o Njegoševu djelu kao neprevaziđenoj emanaciji crnogorskoga duhovnoga identiteta.

Monografijama *Njegoševa luča*, *Vječna zublja Njegoševa* i *Njegoševa filozofija prirode* Tomović je obogatio već zamašni korpus djela koja su posvećena Njegoševim filozofskim nazorima, njegovoj religioznosti i pitanjima specifične crnogorske patrijarhalne etike. Naslanjajući se na tumačenja Nikolaja Velimirovića, Branislava Petronijevića, Alojza Šmausa, Milana Rakočevića, Isidore Sekulić, Pera Slijepčevića, Vuka Pavićevića i dr., u tim se knjigama bavio različitim filozofskim aspektima sagledavanja Njegoševa djela, istina, uz neizbježna ponavljanja.

Već u uvodu *Njegoševe luče* autor naglašava da je knjiga napisana s pretenzijom da Njegoševu refleksivnu poeziju tumači u duhu kategorije filozofskoga umovanja. No osim što je Njegoševe filozofeme uklopio u širi filozofski kontekst i ukazao na moguće porijeklo i paralele određenih Njegoševih shvaćanja, Tomović je Njegoša i njegov svjetonazor, za razliku od brojnih ranijih tumača Njegoša, situirao u njegov matični socio-kulturni kontekst: „Čitalac se može obavijestiti o pitanjima koja su podjednako značajna za razumije-

¹ Slobodan Tomović, *Komentari. Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac*, Književna zajednica „Kultura“ Beograd & Narodni muzej Crne Gore Cetinje & Izdavačka zajednica „Veljko Vlahović“ Beograd, Beograd & Cetinje, 1990.

² Slobodan Tomović, *Njegoševa luča*, Grafički zavod, Titograd, Beograd, 1971.

³ Slobodan Tomović, *Vječna zublja Njegoševa*, Slovo ljubve, Beograd, 1972.

⁴ Slobodan Tomović, *Njegoševa filozofija prirode*, Obod, Cetinje, 1975.

⁵ Slobodan Tomović, *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela*, Pobjeda, Podgorica, 1995.

⁶ *Enciklopedija Njegoš*, Fondacija Njegoš & CID, Podgorica, 1999.

vanje Njegoševog filozofskog duha kao i za razumijevanje shvatanja, ideja, moralne predilekcije crnogorskog narodnog mentaliteta koji je Njegoševom filozofijom integralno dat.⁷ Neki od problema Njegoševa misaonog sistema kojima se Tomović u svojoj prvoj monografskoj studiji o Njegošu bavi jesu oni posvećeni odnosu duha i materije, prostora, svjetlosti, pobune, postanja, neba, Satane, slobodne volje i djelovanja, ljepote, borbe, prirode i sl. Široki spektar fenomena Njegoševa pjesničkog univerzuma koji je ispitivao Tomović nastoji uvezati u koherentan filozofski svjetonazor: „Njegoševa filozofija mora se shvatiti kontinuirano kao izraz jedinstvene duhovne suštine koja uzima specifične uloge u različitim tematskim prilikama. Negdje je životna, akciona i neposredna, a negdje otuđena, apstraktna i fantastična. Ona je protkana elementarnim i zdravim rezonima narodne mudrosti, da bi na drugom mjestu i u drugačijem literarnom kontekstu prerasla u svijet metafizičke spekulacije. Proučavanjem Njegoševa djela razvijamo poseban interes za filozofiju i problemske misli naše nacionalne kulture.“⁸ U osvrtu na prvu Tomovićevu knjigu posvećenu Njegošu istoričar književnosti Radomir Ivanović je zapisao: „Posebno je svojstvo Tomovićevo što je ušao u psihologiju stvaralačkog postupka, što je izbjegao uprošćavanja i nepotrebnu glorifikaciju, što je usmjerio svoje interesovanje na nekoliko uskih oblasti i što je nove sudove i zaključke saopštavao bez nametanja teze, jezgrovito, bez suvišnih digresija na koje inače mami Njegoševo djelo, jedrim i usavršenim stilom koji ima rijetku sadržajnost i ljepotu jezika, bogatstvo koje samo po sebi plijeni.“⁹

U monografiji *Vječna zublja Njegoševa*, drugoj svojoj knjizi posvećenoj Njegošu, Tomović nastoji „originalnu filozofsku viziju svijeta“ rastumačiti u njenoj cjelovitosti. Te su ga preokupacije usmjerile prije svega na *Luču mikrokozma* i Njegoševe refleksivne pjesme, iz kojih pažljivom analizom apstrahuje sasvim osobenu kosmogoniju, uklapajući je u širi filozofski kontekst i uočavajući u kojoj mjeri je zaista originalna. U šesnaest poglavlja knjige Tomović se bavi odnosom fantastike i mistike, beskrajem, procesom stvaranja, odnosom haosa i kosmosa, spoznavanjem božanstva, odnosom pramaterije i materije, nadmaterijalnim duhovnim principom, odnosom duše i tijela, slučajem i poremećajem, mitom i mitološkom obradom, pankosmičkim centrom, odnosom boga i materije i poimanjem atoma. Raspon Tomovićevih interesovanja uslovio je s jedne strane određena ponavljanja u tri njegove knjige posvećene Njegoševim filozofskim pogledima, a s druge strane neujednačenim pristupom pojedinim izdvojenim fenomenima. Ipak, to ne umanjuje značaj njegova intelektualnoga napora da proдре u složenu filozofsku strukturu Nje-

⁷ Slobodan Tomović, *Njegoševa luča*, Grafički zavod, Titograd, 1971, str. 7.

⁸ Isto, str. 237.

⁹ Radomir Ivanović, *Ljepota pisanja*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978, str. 226.

goševa djela. Pored ostalih lucidnih uvida, vrijedna je pažnje i njegova eksplikacija svojevrsnoga Njegoševog „kosmološkog agnosticizma“: „Kada je riječ o Njegoševoj kosmogoniji možemo s pravom istaći da je pjesnik raspravljao, meditirao, ukazivao na pojmove kao što su prostor, beskraj, kretanje, ali moramo imati na umu, isto tako, da je i sam duboko svjestan nemoći ljudskoga intelekta da pruži konačno objašnjenje ovim pojmovima. Vjerovao je da se nijednim oblikom subjektivnog mišljenja ne mogu postići definitivni rezultati u tom pravcu, čak ni poezijom, iako se ona po svom prevashodnom zadatku najviše približava istini o svijesti.“¹⁰ U prikazu knjige Radomir Ivanović posebno izdvaja jedan njen segment: „Najvrednija analitička svojstva Tomović pokazuje u objašnjavanju Njegoševog panestetizma, u kome se izdvajaju dvije ideje: ideja *vječnosti* i ideja *lijepog*, panestetski princip stvarnosti. Poezija kao ideja, smatra Tomović, obuhvata najviše metafizičke vrijednosti. Podrazumijeva se da je priroda najveći umjetnik i da je umjetnost podražavanje te njene sposobnosti. Njegoš je u 'umjetnosti gledao oslobađajuću energiju duha u smislu moralnog ozdravljenja i usavršavanja. Identifikovanje stvarnosti sa poezijom, najvjerovatnije, pretpostavlja identifikovanje stvarnosti sa jednim opštim moralom i duhovnom potrebom čovjeka da svojom stvaralačkom egzaltacijom participira u sveopštem poretku.“¹¹

U knjizi *Njegoševa filozofija prirode*, prerađenoj doktorskoj disertaciji, Tomović se pozabavio ontološkim pitanjima koje otvara Njegoševo djelo. U osam poglavlja knjige analizirao je Njegoševo shvatanje svijeta u cjelini, potom njegove misli o procesu i događanju te povezanosti prostora, vremena i kretanja, Njegoševu kosmološku sliku, zatim ukazao na originalnost Njegoševе slike pramaterije, posebno je tumačio Njegošev panklavizam, odnosno temeljno Njegoševo shvatanje da je Bog umjetnik a biće svijeta ljepota, te u završnoj cjelini prikazao Njegoševo poimanje slučaja, unutrašnje povezanosti nužnosti i slučajnosti, determinacije i spontaniteta. Osvrćući se na ta Tomovićeva zapažanja slovenački nješkošolog Vladimir Osolnik primjećuje: „Utvrдио je da Njegoševo delo izražava promišljanu i za tadašnje vreme promišljenu, racionalno izgrađenu sliku sveta i svemira. Poeta je sam – ili uz pomoć učenja i spoznaja antičkih, a i savremenih evropskih mislilaca i naučnika – spoznao i obrazložio stvarnost oko sebe sa večnim zakonima višeg, nadzemaljskog sveta.“¹²

S obzirom na Tomovićеvo primarno istraživačko usmjerenje, nije se čuditi što je prve komentare za neko od Njegoševih djela posvetio baš *Lući mikrokozma*. Njegova „Tumačenja i objašnjenja Njegoševе *Luća mikrokoz-*

¹⁰ Slobodan Tomović, *Vječna zublja Njegoševa*, Slovo ljubve, Beograd, 1972, str. 29–30.

¹¹ Radomir Ivanović, isto, str. 232–233.

¹² Vladimir Osolnik, *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu*, CANU, Podgorica, 1999, str. 212.

ma“¹³ objavljena su 1981. godine u jubilarnome fototipskom izdanju *Luče* objavljenom povodom 130 godina od pjesnikove smrti. U uvodnoj riječi uz komentar *Luče* autor skicira široku sliku mogućih uticaja i podsticaja za nastanak djela, koji su ugrađeni u pjesnikov lični stav i odnos prema svijetu, „misaonom jačinom i logičkom sintezom koja je te uticaje u mnogim elementima nadmašila“. Tomović iznosi sud da je fabula spjeva sekundarni činilac u odnosu na pjesnikovu težnju da izgradi cjeloviti pogled na svijet, stvarnost svjetske osnove, uključujući i egzistenciju čovjeka. Tomović ističe: „Njegaš nije mislilac koji ustanovljuje filozofski sistem, ali koliko to dopušta pjesničko-alegorijska forma, može se dosljedno pratiti i prikazati puno jedinstvo pogleda u njegovim glavnim idejama i stavovima. On pripada malom broju stvaralaca u kojih se poezija i filozofija, umjetnički i misaoni pristup, spajaju u najvišoj tački njihova zajedništva, a da pri tom jedan drugome ne narušavaju estetski, odnosno logički integritet.“¹⁴ Na temelju bogate literature, metodoloških postavki ocrtanih u svojim prethodnim knjigama o Njegoševoj filozofiji i dosljedno primijenjene tehnike tumačenja „red po red“ Tomović je uspio da ponudi najcjelovitiji komentar idejno najzahtjevnijega Njegoševa djela.

Nakon komentara *Luče* Tomović je objavio i integralni komentar *Gorskoga vijenca*, ovoga puta ne kao uvodni tekst izdanja Njegoševa djela, već kao samostalnu monografsku publikaciju.¹⁵ Dok je izazov pisanja komentara *Luče* počivao na činjenici da je riječ o spjevu o kojem se neuporedivo manje pisalo u odnosu na *Gorski vijenac* a čija je misaona, filozofsko-teološka konstrukcija znatno razudjenija, u izradi komentara *Gorskoga vijenca* Tomović je morao konsultovati ogromnu literaturu i odrediti se prema brojnim komentatorima koji su mu prethodili. Samo u kontekstu crnogorskih autora koji su tumačili Njegaša riječ je o zamašnome korpusu, od Stefana Mitrova Ljubiše, preko Danila Vušovića, Vida Latkovića, Đuze Radovića, do Rista Dragičevića, Radosava Boškovića, Mihaila Stevanovića, Nikole Banaševića i dr. Dok se većina ranijih komentatora bavila u prvome redu filološkim (lingvističkim, tekstološkim, književnoistorijskim i sl.) i historiografskim pristupom Njegoševu djelu, Tomović svojim komentarom težište pomjera ka idejnim i etičko-filozofskim aspektima tumačenja Njegoševa spjeva. To, naravno, ne znači da ignoriše temeljne istorijske i filološke pretpostavke analize, već da ih, afirmišući ono što je već postignuto i definitivno utvrđeno na tome planu, sintetizuje

¹³ Slobodan Tomović, „Tumačenja i objašnjenja Njegoševe Luča mikrokozma“, u: Petar II Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, Obod & Prosveta, Cetinje – Beograd, 1981, str. 5–171.

¹⁴ Slobodan Tomović, Isto, str. 8.

¹⁵ Slobodan Tomović, *Komentar Gorskog vijenca*, NIO „Univerzitetska riječ“ Nikšić & IPO „Partizanska knjiga“ Ljubljana & OOUR „Izdavačko-publicistička djelatnost“ Beograd, Nikšić & Ljubljana & Beograd, 1986.

i obogaćuje novim tumačenjima i uvidima. Već u predgovoru *Komentara* Tomović se suprotstavlja vrijednosnim kvalifikacijama koje *Gorski vijenac* pretpostavljaju *Luči mikrokozma*, pa veli da je *Luča* jedino Njegoševo djelo „kojim nas je pjesnik uveo u krug Homera i Dantea, pisaca *Biblije*, Getea i Milтона i drugih velikana lijepe književnosti. Vrijednost *Luče mikrokozma* može se procjenjivati samo onim parametrima koji transcendiraju iskustvo i dodiruju glavne filozofsko-kosmološke i metafizičke teme“.¹⁶ Ta uveliko subjektivna ocjena vrijednosti *Luče mikrokozma* počiva na prevaziđenoj koncepciji razlikovanja forme i sadržine teksta, dajući sadržini primat. Nema sumnje da je u tome svijetlu Tomović precijenio i idejnu originalnost i umjetničku ostvarenost *Luče*. Dajući *Luči* primat u kontekstu ocjene umjetničke vrijednosti, Tomović *Gorskome vijencu* određuje značaj u svijetlu njegova socio-kulturnoga značaja: „U suštini, najveća kulturna vrijednost crnogorskog naroda je *Gorski vijenac*. U njemu su uobličene glavne crte narodnoga karaktera i samosvijesti. *Gorski vijenac* je jedinstven kulturni prilog Crnogoraca duhovnom jedinstvu i zajedničkoj egzistenciji svih jugoslovenskih naroda, ali istovremeno nesumnjiv doprinos evropskoj i svjetskoj literaturi.“¹⁷ Umjesto detaljnijega osvrta na predgovor *Komentaru Gorskoga vijeća* ovđe ćemo navesti samo naslove poglavlja koji ga čine i koji ponajbolje ilustruju širinu Tomovićeva hermeneutičkoga zahvata: „Fenomen *Gorskog vijenca*“, „Opšte i posebno u *Gorskom vijencu*“, „Predmet i motiv *Gorskog vijenca*“, „Fenomen islamizacije“, „Njegošev jezik“, „Jugoslovensko zajedništvo i *Gorski vijenac*“, „Slovenofilstvo Njegoševo“, „Pojmovi: naš narod – naša narodnost – jugoslovenstvo“, „Originalan dramski tekst“, „Izraz narodne samosvijesti“, „Istorijska podloga teksta“, „Etička struktura *Gorskog vijenca*“, „Bogatstvo stilskih figura“, „Filozofska struktura“, „Njegoševa inspiracija narodnom mudrošću“, „Uticaj epske narodne poezije“, „Kosovsko-vidovdanski mit“, „Uticaj *Ilijade*“, „Veza s Miltonom“ i „Struktura *Biblije*“. Već sami popis poglavlja ukazuje na to da je Tomović *Gorskome vijencu* pristupio multidisciplinarno, ispitujući njegove istorijske slojeve, društveno-ideološki kontekst, uklopljenost u lokalnu i svjetsku kulturnu i književnu tradiciju te etičke, estetske i filozofske dimenzije spjeva. Od niza Tomovićevih preciznih analitičkih uvida vezanih za *Gorski vijenac*, možda bi danas posebno bilo zanimljivo izdvojiti njegovo tumačenje Njegoševa odnosa prema islamu i islamizaciji: „Kod Njegoša ne nalazimo ni jedan činilac koji bi govorio u prilog tvrdnji da pjesnik lično mrzi bilo koji narod, pa ni Turke. On nije indigniran ni religijom islama, njenim etičkim kodeksom i vjerskim učenjem, iako bi ovo trebalo očekivati

¹⁶ Isto, str. 6.

¹⁷ Isto

od jednog pravoslavnog prelata. (...) Ko je neprijatelj kojeg pjesnik teorijsko-filozofskim argumentima progoni s istinskom averzijom i odioznošću s prostora čovječnosti? To je moguće razumjeti samo ako se *Gorski vijenac* shvati kao politička drama, a Njegoš kao mislilac političko-etičkog usmjerenja. Tada dolazimo do osnovanog zaključka da Njegoš ne mrzi druge narode, nehrišćanske religije i pojedince-disidente, nego u njima ono što ih pravi agresorima, i osvajačima.¹⁸ Pored nesumnjivoga značaja Tomovićeva njegošološkoga rada u pravcu oslobađanja od uvriježenih pogrešnih tumačenja koji su Njegoševo djelo svrstavali u tuđe nacionalne kontekste i doprinosa suštinski važnom sagledavanju Njegoševa odnosa prema crnogorskoj nacionalnoj i duhovnoj sredini, koja ga je oblikovala i čije istorijsko, etičko i kulturno iskustvo na osoben način sinkretizuje u svojem djelu, od ne manjega je značaja, u širem smislu, Tomovićev udio u rasvjetljavanju brojnih drugih pitanja i fenomena Njegoševa pjesničkog djela. To naglašava i Vladimir Osolnik: „Nove su Tomovićeve argumentovane konstatacije o Miltonovom uticaju u 'Gorskom vijencu', o Njegoševom preuzimanju, podražavanju strukture Biblije; poređenja 'Gorskog vijenca' s 'Ilijadom', 'Božanstvenom komedijom', Goetheovim 'Faustom' (i drugim delima, koja izražavaju samosvest određenog naroda, ili tačnije: nacije); i njegova izričita tvrdnja da neosporna estetska vrednost 'Gorskog vijenca' ne leži u razućenosti stila, u brojnim pesničkim i stilskim figurama, na primer kontrastima, komparacijama, metaforama i simbolima, već u Njegoševoj sposobnosti da izrazi opšte društveno događanje i iskustvo te da ih kroz individualnu apstraktnu percepciju i logičnu vlastitu sintezu uzvisi na visok nivo umetničkog pesničkog tkiva.“¹⁹ Ako je u predgovoru i u samim komentarima Tomović ponudio kombinaciju sinteze dotadašnjih saznanja i novih uvida, pogovor *Komentaru Gorskoga vijenca* u cjelini počiva na originalnim zapažanjima. Naime, s pretenzijama da ponudi naučno utemeljeno objašnjenje mjesta *Gorskoga vijenca* u kontekstu društveno-istorijskih okolnosti razvoja crnogorskoga naroda, Tomovićev tekst ulazi u prostor suptilne imagološke analize pojedinih etnonima koje Njegoš koristi, a koji su u tradicionalističkoj literaturi redovno tumačeni s ciljem negiranja crnogorskoga nacionalnoga identiteta. Tomović pogovor ne opterećuje balastom ideoloških i nacionalnih predrasuda, niti ga strukturira polemički, već argumentovano i heuristički zasnovano izlaže genezu crnogorskoga naroda i, s pozivom na Njegoševo djelo, pronalazi stvarna značenja pojmova Crnogorci i Srbi, i od njih izvedenih odrednica. Već i kvantitativno poređenje učestalosti pomena crnogorskoga i srpskog imena u *Gorskom vijencu* i *Šćepanu Malom*, pri čemu se

¹⁸ Isto, str. 12.

¹⁹ Vladimir Osolnik, isto, str. 215.

Crnogorci pominju 112 puta, a Srbi 43, nagovještava da nije riječ o istoznačnim pojmovima²⁰. Tomovićeva opsežna elaboracija pitanja etničkoga identiteta Crnogoraca s pozivom na karakteristične Njegoševe stihove, postupke, izjave i formulacije, ne ostavljaju mjesta sumnji da je Njegoš imao razvijenu svijest o crnogorskoj etničkoj posebnosti. Tomović veli: „Racionalni pristup i uvid u Njegoševe pjesničke strukture u kojima su upotrijebljeni pojmovi: 'Srbin' odnosno 'Crnogorac' ukazuje na veoma značajne razlike, kako u smislu vremensko-prostorne pripodobljenosti tako i u pogledu njihovog objektivnog socio-istorijskog konteksta. Termini 'Srbin' i 'srpstvo' gotovo se neizbježno javljaju kad pjesnik uopštava istorijske simbole nastojeći da oživi arhetipske slike srednjovjekovnog viteštva u svijesti savremenika. Kad evocira istorijski i etnički manje artikulisane etape u samosvojnom razvitku naših naroda. To su posebno one etape koje se odnose na vladavinu srpske dinastije Nemanjića i to u doba njene najveće moći. Kad se obraća savremenima, u određenim prilikama i na konkretnom prostoru, čini to riječju 'Crnogorac' i 'Crnogorci' u nesumnjivoj funkciji izgrađenog *etnonima*.“²¹ Upravo je pogovor *Komentaru Gorskoga vijenca* izazvao najveće reakcije u javnosti, budući da je donio nova tumačenja inače osetljivih pitanja, pogotovu u kontekstu delikatnoga balansiranja kad su po srijedi teme vezane za crnogorski identitet koje je sprovodila ondašnja oficijelna politika. Samo nekoliko godina prije pojave *Komentara* javnom je linču izložena knjiga uglednoga etnologa Špira Kulišića *O etnogenezi Crnogoraca*, čiji je jedan od recenzenata bio baš Slobodan Tomović, a u kojoj se kritički preispituje i odbacuje tradicionalistička koncepcija o srpsko-me etničkom porijeklu Crnogoraca. O Tomovićevim zaključcima iznesenim u pogovoru *Komentara*, njegošolog Vojislav P. Nikčević veli: „Dakle, na osnovu svestrano sprovedene analize, dr Slobodan Tomović je ipak ustanovio da etnonim Crnogorac nije ništa drugo do izvorno ime naroda što čini subjekt *Gorskog vijenca* i ostalih Njegoševih djela. Pored ostalog, njegova geneza seže u državno-pravne i relativno razvijene kulturne tradicije dukljansko-zetskog kraljevstva i u znatnoj mjeri izražava kontinuitet prvobitne slojevitosti naroda koji su naseljavali oblast stare Duklje (Zete), odnosno Crne Gore. A crnogorsko 'srpstvo' kao atribut i sinonim za pripadnost Crnogoraca široj istočnopravoslavnoj, pa čak i slovenskoj, uopšte hrišćanskoj zajednici, budući da je nastalo kao ideologija crnogorske odbrambene i oslobodilačke 'borbe neprestane' u tvorevinama Petra II Petrovića Njegoša postalo je pragmatično političko sredstvo što je kao takvo široko služilo njegovijem narodnooslobo-

²⁰ Isto, str. 214.

²¹ Slobodan Tomović, *Komentar Gorskog vijenca*, NIO „Univerzitetska riječ“ Nikšić & IPO „Partizanska knjiga“ Ljubljana & OOUR „Izdavačko-publicistička djelatnost Beograd, Nikšić & Ljubljana & Beograd, 1986, str. 386–387.

dilačkim ciljevima i romantičarskijem opredjeljenjima.²² U prikazu *Komentara* Radun Mićković ističe da je Tomović „učinio najcjelovitiji i najdublji zahvat gotovo u cjelokupnu problematiku 'Gorskog vijenca'. Odličan poznavalac cjelokupnog Njegoševog književnog djela (...), afirmisani filozof, i kao profesor i kao pisac, on je imao dovoljno snage i motiva da pripremi dobru knjigu, koja znači istinski napredak u tumačenju i boljem razumijevanju i 'Gorskog vijenca' i Njegoša uopšte.“²³

Komentar trećega velikog Njegoševa djela *Lažnoga cara Šćepana Malog*²⁴ Tomović nije publikovao kao samostalno izdanje, već 1990. godine u sklopu knjige *Komentari*, kojom je objedinio komentare sva tri Njegoševa „krupna“ pjesnička djela. Slijedeći metodološki obrazac ustanovljen prilikom izrade ranijih komentara, i *Šćepanu Malome* Tomović je pristupio s namjernom integralnoga sagledavanja istorijskih, poetičkih i filozofskih komponenti Njegoševe drame, uvijek vodeći računa o cjelini Njegoševa djela. Totalitet njegova pristupa najbolje ilustruju naslovi poglavlja uvodnoga teksta *Komentara Šćepana Malog*: „Dramska struktura djela“, „Istorijski sloj drame“, „Organizacija društveno-pravnog života“, „Politička struktura“, „Crnogorci i crnogorski Brđani“, „Etička struktura“, „Estetska struktura“, „Struktura religije“, „Mudrost naroda“, „Elementi folklor“, „Epska struktura“, „Psihološki motivi“, „Kult slobode“, „Portreti glavnih likova drame“ i „Poema o nepobjedivima“. Poredeći *Šćepana s Lučom* i *Gorskim vijencem*, Tomović konstatuje da je riječ o jedinom pravom dramskome tekstu u Njegoševu opusu, koje u idejnome pogledu ne može parirati prethodnim djelima, ali složenim dramskim rješenjima i psihološkom profilacijom likova uspjelo se uklapa u veliku trijadu Njegoševa književnog djela. Tomović *Šćepana Malog* vidi kao „psihološki složenu kompoziciju sukoba u jednoj ličnosti, i oko nje“²⁵, ali i proširuje njegovo značenje na oblast etno-psihološke fenomenologije: „*Gorski vijenac* je himna oslobodilačkoj borbi kakvoj ne nalazimo poređenje u domaćoj, pa ni u stranoj literaturi. Ali, drama ŠĆEPAN MALI ima poseban kvalitet u tom pogledu. Ovdje je kontinuitet crnogorske oslobodilačke borbe izdignut na stupanj principa kojeg, u toj mjeri, nema ni jedno Njegoševo djelo. I upravo oko ovog načela obrazuje se skelet dramske radnje. Osnovna karakteristika drame je filozofija o nepobi-

²² Vojislav P. Nikčević, „Ivan Mažuranić i Njegoš o Crnoj Gori i Crnogorcima“, u knjizi: Milorad Nikčević, *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 1996, str. 80–81.

²³ Radun Mićković, „Novo u tumačenju 'Gorskog vijenca'“, *Stvaranje*, broj 7–8, Titograd, 1987, str. 849.

²⁴ Slobodan Tomović, *Komentari. Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac*, Književna zajednica „Kultura“ Beograd & Narodni muzej Crne Gore Cetinje & Izdavačka zajednica „Veljko Vlahović“ Beograd, Beograd & Cetinje, 1990, str. 7–137.

²⁵ Isto, str. 9.

jedenom narodu i njegovoj 'nepobjedivosti'. Riječ je o značajnoj crti karaktera koji bi, sama po sebi, bila dovoljna da se o Crnogorcima može govoriti u smislu jasno izgrađenog narodnog i nacionalnog personaliteta. Bez želje da ovu osobinu nepotrebno glorifikuje, Njegoš je ističe samo kao odrednicu narodne egzistencije, mjerodavnu za njeno cjelovito razumijevanje.²⁶

Obimni kompleks njegošoloških istraživanja Tomović je zaključio s dva, nominalno, leksikografska izdanja. *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela* svojevrsni je glosar ukupnih Tomovićevih njegošoloških radova, a *Enciklopedija Njegoš* zamišljena u dva a realizovana u jednome tomu, premda ima više hrestomatski nego enciklopedijski karakter, sabira ključne Tomovićeve tekstove i važnije tekstove drugih autora za koje je procijenjeno da na najbolji način reprezentuju multidisciplinarni zahvat sintetizovanja dotadašnjih saznanja o Njegošu i njegovu djelu. No kao glavni i odgovorni urednik izdanja Tomović u proslavu čitaocu ukazuje i na širi socio-kulturni značaj Njegoševa djela, a posljedično i same *Enciklopedije*: „*Enciklopedija Njegoš* u velikoj mjeri osvjetljava činjenice, puteve i procese koji su uticali na formiranje narodnog karaktera. Ona daje presjek gotovo svega što je značajno za razumijevanje historijskog i državnog bića Crnogoraca.“²⁷ Još je određeniji u tekstu „Dinastija Petrović-Njegoš“: „Prije nego što je nastao organizovan pravni život i moderna država, u Crnoj Gori su vjekovima stvarane funkcionalne moralne norme koje su regulisale ukupni narodni život. Ove norme ukorijenile su se u svijest običnih ljudi, te su obzirno prenošene iz jedne generacije u drugu putem navika, vaspitanja, usmenom i pisanom tradicijom. Kao takve one su organski ušle u sastav narodnog karaktera. Na njihovim osnovama stvoren je jedan široki pogled na svijet, iz čijeg se središta gleda s podjednakim poštovanjem na sve ljude bez obzira na njihovo porijeklo, rasu ili vjeroispovijest. Cio sistem normi izražavan je jedinstvenom sintagmom *čojstvo i junaštvo*. Ovim načelom je preciziran smisao etičkog dobra i zla; kvalifikovana razlika između čestitosti i sramote, hrabrosti i kukavičluka, laži i istine, slobodnog i ropskog držanja. S visine izgrađenog moralnog suda, sudilo se svakome pojedincu, i to svakome posebnom činu u svakom trenutku.“²⁸ No i pored u osnovi dobre zamisli, ne mogu se zanemariti očite metodološke falinke *Enciklopedije*, počev od forme koja je više hrestomatska no leksikografska, neusklađenosti obima pojedinih tekstova, od kojih su neki zaista enciklopedijske sinteze, a neki cjelovite studije, nejasnih kriterija odabira tekstova, pri čemu je posebno neshvatljivo to što nijednim tekstom nije zastupljen jedan od vodećih crnogorskih njegošologa Vojislav P. Nikčević i sl.

²⁶ Isto, str. 40.

²⁷ *Enciklopedija Njegoš*, Fondacija Njegoš & CID, Podgorica, 1999, str. 9.

²⁸ Isto, str. 15–16.

Korpusu Tomovićevih filozofsko-etičkih djela pripadaju knjige u kojima je u cjelini ili pojedinostima svoje poglede bazirao na materijalu književne provenijencije. Tako u knjizi *Moralna tradicija Crnogoraca*²⁹, inače zasnovanoj na višedecenijskome istraživanju crnogorske duhovne kulture, cijeli je jedan blok naslovljen „Književnost u funkciji moraliteta“. Tom je cjelinom Tomović objedinio eseje „Njegoševi etički pogledi“, „Novi zavjet i Marko Miljanov“ i „Moralni lik Ljubišinog Popa Androvića“. Esej „Njegoševi etički pogledi“ prvobitno je bio objavljen kao IX poglavlje knjige *Njegoševa luča* i u njemu autor propituje probleme slobodne volje i djelovanja, lične i društvene odgovornosti te moralne obaveze prema životu u Njegoševu djelu, osobito u *Luči mikrokozma*. Esej zaključuje riječima: „Sloboda koja robuje cjelishodnjoj dužnosti tek postaje prava sloboda, pretvarajući se u cilj, rezultat i djelo kakvog uzvišenog socijalnog cilja. Zbog toga je ropstvo u kome se nalazi naša slobodna volja u stvari jedino ropstvo čiji je cilj stvarno uzvišen; što su njegova pravila surovija, ono je plodotvornije sa aspekta lične i kolektivne vrijednosti svakog pojedinca. Zanimajući pjesnikovu namjeru da mistifikuje problem subjektivne slobode ontološkim razlozima, mi ne možemo izgubiti iz vida snažnu nit moralnog cilja koja prožima tkivo pjesnikovih refleksija po ovom pitanju. Nemamo pravo da zaboravimo na snažnu poruku koja u vidu najviše praktične mudrosti izbija na površinu naših svakidašnjih obaveza, a koju nam je Njegoš zavještao u nasljeđe u formi moćne pjesničke magije.“³⁰ Esej „Novi zavjet i Marko Miljanov“ enciklopedijska je sinteza u kojoj je prikazan život, stvaralaštvo i moralne norme sadržane u djelu Marka Miljanova Popovića, sublimirane pojmom čojstvo, što je svojevrсни rezime Tomovićevih ranijih istraživanja objavljenih u knjizi *Esej o čojstvu*³¹ i *Crnogorske vojvode Marko Miljanov i Miljan Vukov*³². Po Tomovićevu mišljenju: „Literatura Marka Miljanova i njome obuhvaćeni moralni stavovi autora u vezi sa ličnostima i događajima o kojima se u toj literaturi govori, predstavlja proizvod konkretne sredine omeđene: istorijom, tradicijom, običajima i vjerovanjima Crnogoraca, a dijelom i susjednih albanskih plemena. Ona obrađuje događaje iz prošlosti i ličnosti čije su osobine izražene u nekom posebnom postupku koji može biti upotrebljiv kao primjer – uzor drugima. Kriterij za odabir primjera – uzora preuzet je iz bogate narodne tradicije i jednog pouzdanog vrijednosnog sistema svojstvenog hrišćanskoj misli. Stojeći i sam kao etičar u vrhu piramide ovog sistema, autor je nesumnjivim talentom pretočio u književni izraz

²⁹ Slobodan Tomović, *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006.

³⁰ Isto, str. 222.

³¹ Slobodan Tomović, *Esej o čojstvu*, Pobjeda, Titograd, 1977.

³² Slobodan Tomović, *Crnogorske vojvode Marko Miljanov i Miljan Vukov*, Obod, Cetinje, 1979.

i osmislio najbitnije osobine ljudi njegova vremena sa stanovišta njihovih vrhova, odnosno nedostataka. Tako je, jedna svenarodna moralna svijest stvorila uslove za originalnu literarnu pojavu, a literatura iznijela na vidjelo cjelovit vrijednosno-pojmovni kodeks koji je formiran u okvirima jedne relativno zatvorene populacije.³³ Za razliku od opusa Marka Milanova Popovića koje je u kritičkoj literaturi dominantno bilo proučavano iz rakursa njegovih etičkih valera, što s obzirom na njegovu oskudnu književnu vrijednost i ne treba da čudi, književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše tumačeno je i vrednovano iz više uglova i književnih aspekata. Tomovićev esej „Moralni lik Ljubišinog Popa Androvića“ doprinos je razumijevanju moralnih dimenzija Ljubišina stvaralaštva. Po riječima Tomovića: „Čojstvo popa Androvića pripada porodici pojmova socijalizovane etičke misli u kojoj se moralnost javlja na visini svih ranijih doba i po kojoj je sila stavljena u službu prava, a nikako obrnuto. Ovdje zajednički interes ima veći značaj od pojedinačnog i pojedinac žrtvuje svoje egzistencijalne interese radi kohezije narodnog organizma.“³⁴ U zaključku eseja o Ljubišinu junaku popu Androviću, Tomović lapidarno zaokružuje smjer svojih ispitivanja etičke dimenzije djela trojice autora: „Odvojimo li junake Ljubišine, Njegoševe i Marka Miljanova od njihovog društveno-istorijskog i nacionalnog bića, nećemo razumjeti njihovu visoku etičku svijest koja ih čini savremenim, upečatljivim i interesantnim i za modernog čitaoca. Ljubiša nije samo pisac već i istoričar morala ili one specifične filozofije narodnog života koja se u Crnoj Gori naziva *čojstvo*.“³⁵ Iako u ovim esejima književnim tekstovima pristupa prevashodno s ciljem analize određenih filozofskih, u ovome slučaju etičkih problema, pa bi se moglo zamjeriti da takav pristup zanemaruje mnogobrojne druge dimenzije teksta, Tomovićev doprinos sveobuhvatnijem sagledavanju književnih fenomena klasika crnogorske književnosti XIX vijeka od izuzetnoga je značaja za književnu montenegristiku.

Možda nije u direktnoj vezi s problemskim opsegom naslova ovoga članka, no za cjelovitije sagledavanje Tomovićeva doprinosa montenegristici valja imati na umu i njegov skrupulozan rad u crnogorskoj redakciji Enciklopedije Jugoslavije, u kojoj je kao sekretar Redakcije dao puni doprinos otklanjanju brojnih zabluda i nenaučnih interpretacija crnogorske istorije i s grupom crnogorskih intelektualaca i naučnika udario temelje naučnoj crnogorskoj leksikografiji.³⁶

³³ Slobodan Tomović, *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006, str. 223–224.

³⁴ Isto, str. 233.

³⁵ Isto, str. 240.

³⁶ Zahvaljujući ljubaznosti gospodina Mila Kneževića dio dokumentacije crnogorske redakcije Enciklopedije Jugoslavije, kao izuzetno svjedočanstvo o borbi za naučnu afirmaciju crnogorskoga identiteta, danas je pohranjen u rukopisnome fondu biblioteke Fakulteta za crnogorski jezik i književnost.

Tomovića je pored nesumnjive naučne skrupuloznosti krasila i hrabrost u zastupanju koncepcija koje nijesu nailazile na blagonaklon odnos vlasti i etabliranih naučnih krugova, pa je zbog svojih stavova pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka doživio brojne neprijatnosti. Neprijatnosti i javne kritike nijesu izostale ni tokom osamdesetih, kad je najprije kao jedan od recenzenata proskribovane knjige etnologa Špira Kulišića *O etnogenezi Crnogoraca*, a potom i kao sekretar Redakcije Crne Gore pri Enciklopediji Jugoslavije i autor *Komentara Gorskoga vijenca*, označen kao crnogorski nacionalista. Na te prozivke, lišene argumenata, mjere i ukusa, Tomović nije odgovarao. S urođenom otmjenošću odbijao je raspravljati s onima koji nijesu bili dorasli argumentovanoj raspravi, ostavljajući vremenu da prosudi o vrijednosti njegovih naučnih sudova. Danas, kad su ti sudovi ugrađeni u temelje moderne montenegrizike, djelo Slobodana Tomovića zaslužuje cjelovito sagledavanje i novo kritičko vrednovanje.

Bibliografija

- *Enciklopedija Njegoš*, glavni i odgovorni urednik Slobodan Tomović, Fondacija Njegoš & CID, Podgorica, 1999.
- Ivanović, Radomir. *Ljepota pisanja*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.
- Mićković, Radun. „Novo u tumačenju 'Gorskog vijenca'“, *Stvaranje*, broj 7–8, Titograd, 1987, str. 849–857.
- Nikčević, Vojislav P. „Ivan Mažuranić i Njegoš o Crnoj Gori i Crnogorcima“, u knjizi: Milorad Nikčević, *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 1996, str. 59–92.
- Osolnik, Vladimir. *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu*, CANU, Podgorica, 1999.
- Tomović, Slobodan. „Tumačenja i objašnjenja Njegoševe Luča mikrokozma“, u: Petar II Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, Obod & Prosveta, Cetinje – Beograd, 1981, str. 5–171.
- Tomović, Slobodan. *Crnogorske vojvode Marko Miljanov i Miljan Vukov*, Obod, Cetinje, 1979.
- Tomović, Slobodan. *Esej o čojstvu*, Pobjeda, Titograd, 1977.
- Tomović, Slobodan. *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela*, Pobjeda, Podgorica, 1995.
- Tomović, Slobodan. *Komentar Gorskog vijenca*, NIO „Univerzitetska riječ“ Nikšić & IPO „Partizanska knjiga“ Ljubljana & OOUR „Izdavačko-publicistička djelatnost Beograd, Nikšić & Ljubljana & Beograd, 1986.

- Tomović, Slobodan. *Komentari. Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac*, Književna zajednica „Kultura“ Beograd & Narodni muzej Crne Gore Cetinje & Izdavačka zajednica „Veljko Vlahović“ Beograd, Beograd & Cetinje, 1990.
- Tomović, Slobodan. *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006.
- Tomović, Slobodan. *Njegoševa filozofija prirode*, Obod, Cetinje, 1975.
- Tomović, Slobodan. *Njegoševa luča*, Grafički zavod, Titograd, 1971.
- Tomović, Slobodan. *Vječna zublja Njegoševa*, Slovo ljubve, Beograd, 1972.

Aleksandar RADOMAN

CONTRIBUTION OF SLOBODAN TOMOVIĆ TO LITERARY MONTENEGRISTICS

Although Slobodan Tomović was a philosopher by profession, his contribution to literary Montenegristics, primarily the study of Njegoš, is of great importance. Tomović devoted numerous papers and books to Njegoš, as an encyclopaedist, philosopher, commentator and interpreter, as well as a playwright. Outside the circle of his works devoted to Njegoš, especially important for literary Montenegristics is his study of the phenomenon of humanity in the context of Montenegrin moral tradition. These studies were mainly based on the works of Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša and Marko Miljanov Popović.

Key words: Slobodan Tomović, Montenegristics, study of Njegoš, ethics